

*Олег Бажан
(Київ)*

ПРОЦЕС ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (друга половина 50-х — початок 60-х років)

Було б невірним розглядати XX з'їзд КПРС як точку відліку процесу десталінізації радянського суспільства, коли, попри всю обмеженість і непослідовність керівництва КПРС, перед світовим співтовариством поставили всі пороки ідеології і практики системи, що ствердила себе на одній шостій земної кулі. Він розпочався значно раніше, в перші місяці після смерті Сталіна. Зокрема, усунення від влади і арешт одного з найближчих помічників диктатора — Л.Берії дозволив швидко і в основному безболісно провести реформу органів МВС СРСР — могутнього карального апарату, який забезпечував безперерйне функціонування радянської імперії. У відповідності з постановами Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. із складу Міністерства внутрішніх справ СРСР було виділено Комітет державної безпеки (очолив І.Серов, а в Україні відповідно В.Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді¹. Дещо раніше, восени 1953 року, на базі II Головного управління МВС СРСР було створено Головне управління по охороні військових та державних таємниць в пресі. Аналогічній реорганізації було піддано ряд інших структурних підрозділів МВС СРСР². До того ж такі заходи супроводжувались різким скороченням штатів. Наприклад, суттєво зменшилась кількість співробітників, підпорядкованих органам КГБ. На підприємствах, організаціях та установах, не пов'язаних з виконанням секретних завдань, скасовувались «особливі» або «співвідділи», головна функція яких, окрім іншого, полягала в тому, щоб слідкувати за благонадійністю громадян. Були майже повністю ліквідовані районні відділи державної безпеки, що врешті-решт призвело до консервації створеної в 20–40-ві роки величезної, розгалуженої мережі інформаторів.

З системи органів МВС–КГБ повністю вилучались надані їм свого часу судові функції. Постановою президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року скасовувались позасудові органи, зокрема сумнозвісна «Особлива нарада» при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, яка мала право виносити вироки навіть заочно³.

Позитивне значення мали заходи по підвищенню ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої (чит. — відомчої. — *О.Б.*) прокуратури МВС–МГБ в системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в даному напрямку конкретизувала постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 року «Про заходи по дальшому зміцненню соціалістичної законності і посиленню прокурорського нагляду».

В 1953–1955 роках були проведені комплексні перевірки органів МВС–МГБ, які відкрили чимало кричущих фактів порушення законності. В більшості своїй виявлені порушення доводились до відома особливого складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів — від 4 квітня 1953 року підписав сам Л.Берія. В ньому, зокрема, говорилося, що Міністерство внутрішніх справ СРСР встановило, що в слідчій роботі органів МГБ мали місце грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян, розгнущана фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування, жорстокі побіи заарештованих, цілодобове застосування наручників та вивернуті за спину руки, яке продовжувалося в окремих випадках протягом кількох місяців, тривале позбавлення сну, утримання заарештованих в роздягнутому вигляді в холодному карцері тощо... Такі бузувірські «методи допиту» приводили до того, що чимало з невинно заарештованих доводились слідчими до стану упадку фізичних сил, моральної депресії, а деяких з них приводили до втрати людської подоби...»⁴. Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних в катуванні громадян.

Очевидно, цей та інші подібні документи, підписані Л.Берією, дають підставу деяким історикам, публіцистам, і, в першу чергу, сину колишнього наркома внутрішніх справ СРСР С.С.Гегечкорі, твердити, що саме Берія, а не хто інший, стояв біля витоків десталінізації, сприяв реабілітації сотень тисяч громадян, зрозумів і передбачив деякі сучасні процеси⁵.

Такі твердження здаються нам повністю безпідставними. По-перше, для Л.Берії форми і методи органів МГБ–МВС не були якимось відкриттям, адже саме він був одним з провідників політичної відлиги 1938–1939 років, залучався до підготовки ряду документів, зокрема постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства». Тоді, усвідомлюючи вжиті заходи

як своєрідний маневр, він скоро звів нанівець і те позитивне, що передбачалося партійно-урядовими документами. Таким же чином, як нам здається, Л.Берія сприймав постсталінське «міжсезоння», яке він прагнув використати для задоволення власних політичних амбіцій.

Розгорнуті комплексні перевірки органів внутрішніх справ і державної безпеки здійснювались і надалі. Так, за дорученням Ради Міністрів СРСР Колегія МВС своїм розпорядженням за № 41—СС від 4 лютого 1954 року утворила спеціальну комісію по розслідуванню заяви колишнього співробітника Міністерства внутрішніх справ А.Дєдова, який навів чимало фактів порушення законності, необґрунтованих арештів громадян, прорахунків у підборі та розстановці кадрів⁶.

Посилення контролю за органами МВС СРСР та КГБ при РМ СРСР, реальні спроби усунути порушення законності, широка громадська увага до дій правоохоронних органів сприяли суттєвому зменшенню чисельності політичних в'язнів, засуджених за контрреволюційні злочини. Як твердить В.М.Земсков, за період з 1 квітня 1954 року по 1 квітня 1959 року кількість політв'язнів скоротилась у 40,7 раза, а їх частка в складі всіх ув'язнених — з 33 до 1,2%. Загалом на 1 квітня 1959 року в таборах та колоніях МВС СРСР утримувалось 948447 ув'язнених, з них 11027 — за контрреволюційні злочини⁷.

Тенденції до зменшення засуджених за контрреволюційні злочини в СРСР можна простежити на основі статистичних відомостей Наркомюсту СРСР по судах загальної підсудності за 1937—1956 рр.: 1937 р. — 42435; 1938 — 45410; 1939 — 38769; 1940 — 21795; 1941 — 44440; 1942 — 28254; 1943 — 18338; 1944 — 8631; 1945 — 8363; 1946 — 12932; 1947 — 9463; 1948 — 9995; 1949 — 10822; 1950 — 10124; 1951 — 9728; 1952 — 5799; 1953 — 4267; 1954 — 732; 1955 — 395; 1956 — 307⁸.

Скорочення кількості слідчих та судових справ у контрреволюційних злочинах в середині 50-х років спостерігається в самому нерозривному зв'язку з реабілітацією жертв незаконних репресій. Вже весною 1953 року з'являються перші нормативні акти, присвячені вирішенню пов'язаних з цим питань. 27 березня 1953 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років. Незважаючи на те, що згаданий законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини на термін більший як 5 років, він був безперечним кроком вперед в порівнянні із становищем, що існувало до цього⁹.

У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала право Верховному Суду переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВД та «особливої наради» при НКВД-НКГБ-МВС-МГБ СРСР.

Важливі політичні рішення щодо реабілітації жертв незаконних репресій прийняв ЦК КПРС. Своєю постановою від 4 травня 1954 року він

створив центральні і місцеві комісії по перегляду прав осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність, що утримуються в тюрмах МВС, перебувають в засланні¹⁰. Після XX з'їзду діяльність комісій істотно активізувалась. Наділені тимчасово правами Президії Верховної Ради СРСР вони могли здійснювати реабілітацію, помилування, зниження термінів ув'язнення. Причому їх рішення не потребували додаткового затвердження. Вже на початок 1956 р. комісіями переглянуто 377 тисяч справ, звільнено 153506 чоловік, в тому числі на 14338 громадян справи повністю були припинені і всі вони у відповідності з законом реабілітовані¹¹. До того ж зазначені показники день у день зростали.

Реабілітація жертв репресій перебувала в полі зору Прокуратури СРСР. За її протестами з 1954 р. по лютий 1956 р. було Військовою колегією Верховного Суду СРСР реабілітовано 7679 осіб, а всього в 1954–1961 рр. добре ім'я повернуто 737182 громадянам¹².

Процес реабілітації незаконно засуджених громадян поступово розгортався і в Україні. Обласні комісії по перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, створені у відповідності з постановами ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та ЦК КПУ від 11 травня 1954 р., переглянули на 1 січня 1955 року 37416 щодо 61366 осіб. Ними були прийняті такі рішення: про відміну вироків і припинення справ на 619 осіб; про відміну вироків і повернення справ на дослідження — на 152 особи; про зниження міри покарання до фактично відбутих — на 6031; про зниження міри покарання до 10 років позбавлення волі і нижче — на 16052 осіб; про перекваліфікацію звинувачень без зниження покарання — на 350 осіб; про відміну вислання — на 244 особи. Водночас обласними комісіями було відмовлено в перегляді вироків 34750 громадянам, що становило 50,6% із загальної кількості осіб, справи яких переглядалися¹³.

Прокуратурою України на 1 січня 1955 року розглянуто справи на 2735 осіб, військовими прокурорами округів — на 10154 особи. Стан з розглядом справ в прокуратурі та у військових прокуратурах округів характеризується такими цифровими показниками. З розглянутих справ Прокуратурою СРСР направлено у Верховний Суд СРСР матеріали на 2339 осіб; направлено в Прокуратуру СРСР для опротестування вироків — на 238 осіб; відмовлено у перегляді справ 104 особам; військовими прокурорами направлено у військові трибунали 9394 справи; направлено у Головну військову прокуратуру справ на 714 осіб, відмовлено у винесенні протесту 104 особам¹⁴.

Верховним судом та військовими трибуналами України за вищеназваний період було переглянуто справи на 7149 громадян. У відповідності з прийнятими рішеннями відмінено вирoki з припиненням справ 322 особам; знижено міру покарання до 5 років позбавлення волі з застосуванням амністії — 1968; знижено міру покарання до відбутого терміну —

1868, знижено міру покарання до 10 років покарання і нижче — 3293; відмінено вироків і відправлено на дослідження — 390; відхилено протестів — 39¹⁵.

Всього — 31956 по 1959 р. в республіці було повністю виправдано понад 250 тисяч чоловік. На жаль, надалі цей процес дещо пішов на спад. З 1963 по 1986 рік було реабілітовано лише близько 80 тисяч громадян — втричі менше, ніж за перші чотири роки¹⁶.

Характерно, що процес реабілітацій став тим своєрідним лакмусовим папером, який висвітлював ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату в цілому, різних верств населення до процесу десталінізації. Зокрема, ознайомившись з особистими документами голови КДБ Івана Серова, переконаємось в тому, що останній, як більшість з тогочасних партійних діячів, розглядав процес десталінізації не як капітальний ремонт радянського суспільства, а як комплекс заходів, спрямованих на усунення найбільш кричущих і політичних пороків системи.

Саме такий зміст вкладав І.О.Серов, зокрема, в реабілітацію громадян-жертв політичних репресій. В листі від 1 квітня 1957 року на ім'я Генерального прокурора Р.А.Руденка він прямо пропонував обмежитись справами 1937–38 років, не торкаючись інших періодів. Свою думку Голова КГБ СРСР аргументував «рядом небажаних наслідків політичного, правового і економічного порядку». По-перше, — наголошував Серов, — можуть бути реабілітовані справжні вороги Радянської держави, а разом з ними й інші особи, що здійснили злочини, але притягаються до відповідальності у суміжних справах. По-друге, неправильно реабілітовані (ті, що залишились в живих або родичі померлих) серед свого оточення будуть створювати певну думку. По-третє, неправильно реабілітовані незаконно будуть отримувати від держави компенсацію вартості конфіскованого майна і найрізноманітніші права, «пов'язані з фактом реабілітації»¹⁷.

Подібна аргументація, витримана в кращих традиціях 20–30-х років і підхоплена тогочасним партійно-державним керівництвом, штучно препапувала процес реабілітації громадян-жертв політичних репресій, обумовила його половинчастість і незавершеність.

Висловлюючи побоювання щодо розгортання процесу реабілітації, деякі партійні керівники вбачали звільнення від покарання і відновлення добрих імен громадян — шлях до формування в країні прошарку населення, опозиційно настроєного до режиму. Особливе занепокоєння виражали вони, коли йшлося про звільнення та повернення зі спецпоселень учасників українського національно-визвольного руху 40-х — початку 50-х років. Як відомо, з 1944 по 1952 рр. з території західних областей Української РСР було вислано на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203662 чол., в тому числі учасників ОУН, їх симпатиків та членів сімей — 182543; куркулів та членів їх сімей — 12135¹⁸.

Протягом 1954–1963 рр. був звільнений зі спецпоселення ряд категорій виселених. На основі вже згаданого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року про амністію звільнялися з заслання всі особи, раніше засуджені за контрреволюційні злочини до позбавлення волі терміном до 5 років і після відбуття покарання направлені на спецпоселення.

Указом Президії Верховної Ради були звільнені з заслання «особливо небезпечні державні злочинці», які після відбуття покарання відправлені на заслання.

За постановою Ради Міністрів СРСР від 15 травня 1956 року звільнені зі спецпоселення члени сімей т.зв. українських і білоруських націоналістів. В 1961 році зняті обмеження зі спецпоселення з «колишніх учасників націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд», засуджені за дії, вчинені ними у віці до 18 років.

Пізніше у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1958 року 7 січня 1960 року та 6 грудня 1963 року звільнялись зі спецпоселення т.зв. «посібники націоналістичного підпілля» та члени їх сімей, члени сімей керівників та учасників націоналістичного підпілля, колишні керівники та учасники націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд». Хоча повернення до місць колишнього проживання цій категорії спецпоселенців допускалося лише з дозволу обласних Рад депутатів трудящих, нерідко встановлені правила порушувалися¹⁹. Наприклад, на початок 70-х років в західні області України без дозволу владних структур повернулося близько 60 тисяч колишніх спецпоселенців²⁰.

Секретар Станіславського обкому партії П.Щербак інформував вище політичне керівництво республіки про випадки, коли колишні члени УПА, повертаючись з таборів на місце проживання, намагалися відновити втрачені зв'язки, вели антирадянську діяльність. Посилаючись на управління КГБ по Куйбишевській області, він повідомляв, що група ув'язнених створила націоналістичну організацію «Братство вільної України», яка прагнула поширити свою діяльність на території республіки²¹.

Подібні приклади були непоодинокими.

Зростання національної самосвідомості, яке в офіційних документах трактувалось як вияв націоналізму, зафіксували в своєму листі 11 грудня 1957 року на ім'я 1-го секретаря ЦК КПУ О.Кириченка 1-й секретар Львівського обкому КПУ М.Лазуренко та начальник управління КГБ при РМ УРСР В.Шевченко. «Націоналістичні тенденції серед населення, — писали вони, — ще живучі і вони до цих пір виявляються з боку деякої частини інтелігенції і навіть таких осіб, які, на нашу думку, стоять на радянських позиціях»²².

Подібне становище змусило Президію ЦК КПУ активніше впроваджувати в життя заходи, вироблені на засіданні вищого партійного керівництва 3 січня 1957 року, стверджені підписами М.Підгорного, М.Гречу-

хи, М.Гурєєва, В.Валуєва, Д.Панасюка, К.Москальця, В.Нікітченка. Вони передбачали застосування найрізноманітніших засобів — починаючи з переміщення та розсіювання колишніх спецпоселенців в східних районах України до повернення їх в табори і місця заслання²³.

11 жовтня 1958 року ЦК Компартії України звернувся до ЦК КПРС дозволити Президії Верховної Ради України ухвалити Указ «Про відповідальність громадян, з яких зняті обмеження по спецпоселенню, за самовільне повернення в місця, звідки вони були виселені», який передбачав кримінальну відповідальність за вчинення подібних дій²⁴.

В іншому випадку 1 секретар ЦК КПУ М.Підгорний переконував М.С.Хрущова в необхідності поширити дії Указу Президії Верховної Ради від 9 листопада 1956 р. «Про заборону колишнім главарям та активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися в західні області УРСР» на цілий ряд інших категорій українського населення²⁵.

Разом з тим, як довела подальша практика, вжиті заходи не давали бажаних результатів. Переважна більшість колишніх учасників національно-визвольного руху не поспішала зректися власних поглядів і переконань, продовжувала шукати шляхи для досягнення кінцевої мети своєї боротьби за державну незалежність України, виходячи з наявних політичних реалій.

Тотально контролюючи процеси, що відбувалися на Західній Україні, як і в республіці в цілому, КГБ при Раді Міністрів УРСР попереджав вище політичне керівництво про те, що націоналістичні тенденції не лише не спадають, а й набувають нових форм, охоплюють все нові й нові регіони.

На основі записки голови республіканського КГБ В.Нікітченка від 12 липня 1958 року завідуючим відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ М.Хворостяним та завідуючим адміністративним відділом ЦК КПУ М.Кузнецовим були вироблені пропозиції з цього приводу, погоджені з 1-им секретарем ЦК Компартії М.Підгорним. Вони передбачали серед іншого «... посилення оперативно-чекістської роботи проти українських буржуазних націоналістів, зокрема по викриттю їх намагань створювати організовані ланки націоналістичного підпілля; присікання спроб активних націоналістів залучати до антирадянської діяльності частини молоді; перехоплення можливих каналів зв'язку закордонних націоналістичних центрів з українськими націоналістами в республіці та проведення заходів, спрямованих на посилення протиріч між основними центрами української націоналістичної еміграції»²⁶.

Не важко зрозуміти, що подібні рекомендації націлювали спецслужби на проведення найрізноманітніших акцій — від посилення репресій проти громадян України до терористичних акцій за її межами. Відомо, що в жовтні 1957 року та в жовтні 1959 року терористами з 13 відділу Першого Головного відділу КГБ були організовані вбивства Л.Ребета, С.Бандери. Причому

му, як свідчать документи, опубліковані М.Геворкян та М.Петровим, згадані акції перебували в полі зору М.С.Хрушова. Після вбивства С.Бандери заступник Голови КГБ при Раді Міністрів СРСР Івашутін клопотався перед ЦК КПРС про нагородження безпосереднього виконавця згаданого злочину Б.Сташинського орденом Червоного Прапора²⁷.

Крім «оперативно-чекістських заходів», рекомендації відділів ЦК Компартії України передбачали посилення індивідуальної роботи з колишніми рядовими учасниками націоналістичного підпілля, вміщення в засобах масової інформації матеріалів по викриттю «зрадницької ролі Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни, про ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни і в даний час», підготовку відповідних видань, створення «контрпропагандистського» підрозділу в структурі Інституту історії АН України тощо²⁸.

Аналогічні заходи, як переконуюємось, вживались і в інших республіках СРСР, в яких активно проводилась боротьба з естонським, литовським, вірменським, грузинським, азербайджанським та іншими різновидами націоналізму. Як повідомляв ЦК КПРС 1-ий заступник голови КГБ при РМ СРСР С.Цвігун, лише в період 1964–1967 рр. органами Держбезпеки на території СРСР, в тому числі і України, було виявлено близько 50 націоналістичних організацій і груп, притягнуто до відповідальності 400 осіб²⁹.

Непослідовність і обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 50-х рр. в СРСР в цілому, і в Україні зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом було прийнято ряд рішень, які не просто перетинали шлях плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, правоохоронні органи на боротьбу з будь-якими проявами інакодумства. Йдеться перш за все про постанову ЦК КПРС «Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР»³⁰, лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських ворожих елементів», затверджений постановою ЦК КПРС 19 грудня 1956 року³¹.

Цікаво, що підготовка листа ЦК КПРС проходила за схемою, так голосно засудженої з трибуни XX з'їзду КПРС. Чого, наприклад, варті додатки, зроблені до нього першим секретарем ЦК КП України Олексієм Кириченком, який декларував, що «...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від генеральної політики партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, розповсюджувачів ворожих провокаційних чуток». В іншому випадку він пропонував «...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів

всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв»³².

Обговорення листа ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських, ворожих елементів» вилилось у гучну політичну кампанію, під час якої були зведені нанівець позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації в країні, робилися реальні спроби реорганізації теорії і практики сталінізму. Саме так сприйняли кампанію по обговоренню листа низові партійні організації³³.

Важливу закономірність помітив російський дисидент Михайло Молостов, який зазначає, що протягом короткого періоду «відлиги (лютий-листопад 1956 р.) арештів за політичними мотивами, очевидно, не було, бо у всякому випадку відомості про це відсутні. Він наводить навіть версію про те, що весною 1956 року була прийнята закрита постанова уряду СРСР про незастосування статті 58–10 Кримінального кодексу РРСФР та аналогічних статей кримінальних кодексів союзних республік, яка діяла до появи у грудні 1956 року закритої директиви ЦК КПРС «Про посилення боротьби з «демагогічними та антирадянськими елементами»³⁴.

Спираючись на загальносоюзний матеріал, М.Молостов має певну рацію, однак він не враховував певну специфіку України, де боротьба українських націоналістів не спадала в умови політичної відлиги. Складні та суперечливі процеси відбувалися в цей період в органах КГБ республіки. З одного боку його працівниками було переглянуто 4263000 різних справ діючого і архівно-оперативного обліку на 5481000 чоловік, з них знято з обліку 2684000 чол., на яких раніше були заведені справи за неперевіреними і малозначущими матеріалами.

Разом з тим вже в середині 50-х років паралельно з реабілітацією жертв терору 20–30-х років, юридичною оцінкою діяльності різних «міфічних» організацій та груп проходило викриття нових «антирадянських» угруповань. Так, лише за період з 1954 по 1959 рік органами КГБ республіки було ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації. Загалом за антирадянську діяльність було притягнуто в згаданий період 1089 чоловік. В цілому ж під опікою КГБ перебувало за подібні злочини понад 3 тис. чоловік.

В середині 50-х років з новою силою здійснюються репресії щодо колишніх учасників ОУН-УПА. Формулювати суспільну думку щодо цих національних формувань мали 14 відкритих судових процесів.

В полі зору органів КГБ перебували різноманітні так звані релігійно-сектантські групи, яких за оперативним обліком нараховувались 150 з чисельністю близько 1000 чоловік.

Незважаючи на досить високу активність, діяльність органів КГБ оцінювалась з боку вищого політичного керівництва України як недостат-

ньо ефективна. Це засвідчило обговорення питання «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» на засіданні Президії ЦК КП України 24 листопада 1959 року³⁵.

Президія відзначила, що органи КГБ не завжди вчасно присікали спроби українських буржуазних націоналістів, а також єврейських націоналістів, учасників різних релігійних сект та інших ворожих елементів до проведення антирадянської роботи на території республіки». Нерідко розкриття ворожих проявів органами КГБ, особливо Львівської, Тернопільської, Сумської, Чернігівської, Черкаської та Київської областей, «велося» поверхово і дуже повільно. ЦК КП України зобов'язував органи КГБ посилити роботу проти «закордонних центрів українських буржуазних націоналістів», домогтися повної ліквідації в найкоротші терміни «організованої антирадянської діяльності цих ворожих «центрів»³⁶. Отже, засудивши сталінську репресивну політику і відмежувавшись від злочинів 30-х років, вище політичне керівництво на рубежі 50-х років знову вдалося до політичних репресій — вивіреного засобу функціонування тоталітарної системи.

У відповідності з новими політичними реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних репресій. Йдеться преш за все про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті «Антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КГБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів. Спираючись на них в своїй практичній діяльності, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрепортувати про ліквідацію лише за період з 1954–1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян. Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 16 антирадянських груп з-поміж інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників³⁷.

Не менш «ефективною» була діяльність спецслужб і в наступні чотири роки. За останніми підрахунками, здійсненими за допомоги заступника голови СБУ, генерал-лейтенанта юстиції Володимира Пристайка, за політичними статтями в згаданий період було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 осіб. Однак і ці результати, як переконуємось, не влаштовували московське керівництво.

Усезростаюче невдоволення в трудових колективах, особливо на великих підприємствах, випадки окремих масових заворушень обумовили підготовку двох характерних документів, схвалених на засіданні президії

ЦК КПРС 19 липня 1962 року. Йдеться, найперше, про наказ КГБ при РМ СРСР «Про «заходи щодо посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ Генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини і розглядом їх в судах».

Характерно, що наказ держбезпеки серед іншого передбачав створення у Другому головному управлінні (контррозвідка) на базі 9, 12, 13 і 14 відділів управління, на яке покладалися функції з організації агентурно-оперативної роботи на великих і особливо важливих підприємствах³⁸. Виходячи з цього, Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР розробив спеціальні заходи щодо протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р.³⁹

Таким чином, період другої половини 50-х — початку 60-х рр., хоча і викликав деякі позитивні зрушення у функціонуванні карально-репресивних органів (реорганізація правоохоронних органів, контроль за роботою МВС та КГБ, реабілітації жертв незаконних репресій періоду сталінізму), все ж супроводжувався переслідуваннями інакодумців значно меншими за своїми масштабами і дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і аморальними.

Примітки

- ¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 9401—С, оп. 12, спр. 542. — Арк. 173.
- ² Там само. — Спр. 512. — Арк. 252–253.
- ³ Там само. — Спр. 517. — Арк. 97–97 зв.
- ⁴ Там само. — Ф. 9401—С, оп. 12, спр. 509. — Арк. 90–92.
- ⁵ Чилачава Р. Сын Лаврентия Берия рассказывает... — К., 1992. — С. 106–107.
- ⁶ ДАРФ. — Ф. 9401—С, оп. 12, спр. 542. — Арк. 85.
- ⁷ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 154.
- ⁸ ДАРФ. — Ф. 9492, оп. 6с, спр. 14. — Арк. 14.
- ⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 24, спр. 4087. — Арк. 491–492.
- ¹⁰ Центр збереження сучасної документації (м. Москва). — Ф. 1, оп. 5, спр. 234. — Арк. 34.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років; сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 300.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4087. — Арк. 4.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 8.

- ¹⁵ Там само. — Арк. 38.
- ¹⁶ Кожукало І.П. Компартия України в добу «відлиги» // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 44.
- ¹⁷ ЦЗДС. — Ф. 89, оп. 18, спр. 38. — Арк. 145.
- ¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 637. — Арк. 37.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 25, спр. 637. — Арк. 37.
- ²⁰ Там само. — Арк. 38.
- ²¹ Там само. — Оп. 24, спр. 4087. — Арк. 430.
- ²² Там само. — Спр. 4537. — Арк. 111.
- ²³ Там само. — Оп. 16, спр. 77. — Арк. 181–184.
- ²⁴ Там само. — Оп. 24, спр. 4734. — Арк. 1–3.
- ²⁵ Там само. — Арк. 13–15.
- ²⁶ Там само. — Спр. 4749. — Арк. 64.
- ²⁷ Геворкян Н., Петров Н. Признать целесообразным осуществление актов террора // Московские новости. — 1992. — 30 августа.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 24, спр. 4740. — Арк. 65–67.
- ²⁹ ЦЗДС. — Ф. 5, оп. 60, спр. 24. — Арк. 4.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 24, спр. 4256. — Арк. 53.
- ³¹ Там само. — Арк. 128.
- ³² Там само. — Спр. 4257. — Арк. 188.
- ³³ ЦЗДС. — Ф. 89, оп. 6, спр. 4. — Арк. 51–60.
- ³⁴ Звенья: исторический альманах. — М., 1991. — Вып. 1. — С. 577
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 16, спр. 85. — Арк. 248–251.
- ³⁶ Там само. — Арк. 243.
- ³⁷ Там само. — Арк. 248.
- ³⁸ ЦЗДС. — Ф. 89, оп. 6, спр. 20. — Арк. 8.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 16, спр. 109. — Арк. 428.